

4./10. Asır Hadis Metinlerinde “İsnad Hazfi” Üzerine Değerlendirmeler

Evaluations on “Ḥadhf in the Isnād” in 4th/10th Century Ḥadīth Texts

İbrahim SAĞLAM¹

Geliş Tarihi (Received): 24.07.2024

Kabul Tarihi (Accepted): 25.09.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.11.2024

Öz: Hadisin iki temel unsuru vardır: isnad ve metin. Hicrî ikinci asırda sened kullanımının yaygınlaştığı, üçüncü asırdan itibaren isnadın, hadisin ayrılmaz parçası haline geldiği ifade edilmektedir. Ancak bu durum isnadın mükemmel haliyle kullanıldığı anlamına gelmemektedir. 4./10. asırda hacimli kitapların kullanımında bazı zorluklar yaşandığı, farklı disiplinlerde muhtasar türü çalışmalar yazılmaya başlandığı ve hacimli eserlerin isnadları hafzedilerek tekrar kaleme alındığı bildirilmektedir. Söz konusu dönemde hadis edebiyatına “isnad hazfi” tabirinin dâhil olduğu yönünde bazı değerlendirmeler bulunmaktadır. Fakat isnad hazfinin görüldüğü ilk örneklerin hangileri olduğu konusu ise ihtilafıdır. Bu doğrultuda çalışmada; isnad hazfinin ne olduğu, tarihi gelişimi, görüldüğü ilk örnekler, isnad hazfinin gerekçesi ve hadisin sahîh oluşuna tesiri gibi konular, hadis ilminin verileri doğrultusunda ve tümevarım yöntemi kullanılarak irdelenmiştir. Araştırma sonunda, hicrî dördüncü asırda muhtasar eser yazma geleneğinin başladığı, bu dönemde “isnad hazfi” tabirinin hadis edebiyatına dâhil olduğu, cem’ türü eserlerin buna öncülük ettiği, hadisin sıhhatiyle ilgili ölçünün isnaddan yavaş yavaş eser ve müellife doğru kaydığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İsnad, 4./10. Asır, Muhtasar, İsnad Hazfi.

&

Abstract: Ḥadīth has two basic elements: isnād and matn. It is stated that the use of the isnād became widespread in the second century of the Hijri era, and from the third century onwards, isnād became an integral part of the ḥadīths. However, this does not mean that isnād is used in its perfect form. It is stated that in the 4th/10th century, there were some difficulties in using voluminous books, mukhtaşar type works began to be written in different disciplines and were ḥadhf in the isnād of voluminous works and rewritten. There are some evaluations that the term “ḥadhf in the isnād” entered in the ḥadīths literature during the period in question. However, it is controversial which are the first examples in ḥadhf in the isnād was seen. Accordingly, in this study, issues such as what is ḥadhf in the isnād, its historical development, the first examples seen and the justification of ḥadhf in the isnād and its effect on the authenticity /reliability of the ḥadīths were examined in accordance with the data of ḥadīths science and using the induction method. At the end of the research, it was concluded that the tradition of writing mukhtaşar type works began in the fourth century of the Hijra, that the term “ḥadhf in the isnād” was included in the ḥadīth literature in this period, that the works of the cem’ type pioneered this, and that the criterion regarding the authenticity of the ḥadīths gradually shifted from the isnād to the work and the author.

Keywords: Ḥadīth, Isnād, 4th/10th Century, Mukhtaşar, Ḥadhf in the Isnād.

Atıf/Cite as: Sağlam, İbrahim. “4./10. Asır Hadis Metinlerinde “İsnad Hazfi” Üzerine Değerlendirmeler”. *Dergiabant* 12/2 (Kasım 2024), 411-429. doi: 10.33931/dergiabant.1521497

İntihal-Plagiarizm/Etik-Ethic: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği, araştırma ve yayın etiğine uyulduğu teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and it has been confirmed that it is plagiarism-free and complies with research and publication ethics. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant/policy>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Since 2013 – Bolu

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İbrahim Sağlam, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, ibrahim.saglam@ahievran.edu.tr.

1. Giriş

Rivayet ilminin terminolojisi çoğunlukla sened üzerine kuruludur ve sened, hadisin sıhhati için de en önemli unsurlardan birisidir. Bundan dolayı hadis ilmi içerisinde sened merkezli yapı, her dönemde önemini korumaya devam etmektedir.

Muhaddisler, senede büyük önem atfetmişler,² isnadın yaygınlaşması için çaba sarf etmişler ve eserlerinde muttasıl senedli hadis nakline özen göstermişlerdir.³ Bunun yanında isnad kullanımının yaygınlaştığı 2./8. asırda ve zirveye çıktığı 3./9. asırda yazılan bazı hadis metinlerinde senedinde inkişâ olan mürsel, mu'dal ve muallak türü rivayetlere rastlanmaktadır. Hicrî dördüncü asırda ise hadis metinlerinde isnad hazifleri görülmektedir. Bu doğrultuda 4./10. asırda isnadları hafzederek eser yazan ilk âlimin- tespit edilebildiği kadarı ile- Saîd b. Osmân b. es-Seken (ö. 353/964) olduğu onu 6./12. asırda Begavî'nin (ö. 516/1122) takip ettiği ifade edilmektedir. Yine bu süreci Begavî ile başlatanlar da bulunmaktadır.⁴ Fakat İbnü's-Seken'in eseri hakkında güncel çalışmalarda farklı yorumlar bulunmaktadır.⁵ Yine Begavî'den önce bu süreci başlatan başka müelliflerin olduğu ve buna dair ilk örneklerin 4./10. asırda görülmeye başladığı yönünde yeni veriler bulunmaktadır.⁶ Bu durumda isnad hazfi görülen ilk eserlerin tespiti önem arz etmektedir.

İsnadın önemi ve hadis ilmindeki yeri, mürsel ve muallak hadisler, isnad hazfi ve hadis edebiyatında muhtasar türü eserler konusunda yerli ve yabancı bazı çalışmalar bulunmaktadır.⁷ İsnad hazfine yönelik yapılan çalışmaların azlığı ve hadis edebiyatında isnad hazfinin görüldüğü ilk örneklerin hangileri olduğuna dair mevcut bilgilerin tekrar gözden geçirilmesi ihtiyacı bu makalenin yazılmasının esas sebebidir. Bu doğrultuda araştırmada; "isnad hazfi" ile ne kastedildiği, senedde inkişâ ile isnad hazfi arasında bir ilişkinin olup olmadığı, isnad hazfinin görüldüğü ilk eserlerin hangileri olduğu, isnadın hadisin güvencesi görülmesine rağmen niçin senedlerden tecrit edilen metinler kaleme alındığı ve isnad hazfinin hadisin sıhhatine tesirinin olup olmadığı soruları hadis ilminin verileri doğrultusunda cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Araştırmanın hem hadis usulü hem de hadis edebiyatı alanında yapılan çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. İsnad Hazfine Dair Kavramsal Çerçeve

Sözlükte "hazf" (حذف) kelimesi; "kesmek", "düşürmek", "bir şeyi kırmak", "kısaltmak" ve "ihtisar yapmak" manalarına gelmektedir.⁸ Kelime hadislerde de benzer şekilde "bir şeyi devam ettirmemek,

² el-Hasen b. Abdірrahmân er-Râmһürmüzî, *el-Muһaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, nşr. Muhammed Muhibuddîn Ebû Zeyd (Kâhîre: Dâru'z-Zehâir, 2016), 134, 432-434; ayrıca bk. Abdülfettâh Ebû Gudde, *el-İsnâd mine'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Beşâirî'l-İslâmî, 1983), 41.

³ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000), 134, 135; Selahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 49-50; Ahmet Yücel, *Hadis Usulü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 37; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988), 276-280.

⁴ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 137; Hatta Hatiboğlu, senedleri terk edilen ilk eserin *Meşâbihu's-sünne* olduğunu ifade eder. Bk. İbrahim Hatiboğlu, "Meşâbihu's-sünne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/258. Son zamanda yapılan bir doktora tezinde senedleri hafzedilen ilk eserin hangisi olduğuna dair daha titiz bir çalışma yapılması gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Bk. İlhan Altaş, *Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü: Tespiti ve Gelişim Süreci (Başlangıcından Hicri Onuncu Asra Kadar)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 173.

⁵ İbnü's-Seken ve eseri hakkında eş-Şâyi' tarafından yazılan küçük çaplı bir risâle bulunmaktadır. Aynı zamanda Mâcid b. Muhsin el-Uteybî tarafından Melik Suud Üniversitesi'nde "İbnü's-Seken ve eserühu fi ulûmi'l-hadis" isimli 1436/2015 senesinde yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. Abdulaziz b. Abdullah b. Muhammed eş-Şâyi', *el-Hâfiz İbnü's-Seken ve kitâbuhu es-Sünen* (Lübnan: Dâru'l-Mâlikiyye, 2016).

⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh el-Cevzakî, *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007).

⁷ M. Fuad Sezgin, "Arab-İslâm İliminde İsnadın Ehemmiyeti", çev. Habil Nazlıgöl, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 251-264; M. Emin Özafşar, "Hadis İliminde Alan Evrilmesi", *İslâmîyât* 6/4 [İslami İlimler Sorunu özel sayısı] (2003), 105-120; Polat, *Mürsel Hadisler*; Malezya'da hazırlanan bir makalede, mürsel hadise ve Kudâi'nin *Şihâbu'l-ahbâr*'ı çerçevesinde isnad hazfine değinilmektedir. Bk. Khairil Husaini Ibn Jamil, "Kıraatü fi Târîhi'l-İsnâd ve't-tecrîd: Kitâbu Şihâbu'l-Ahbâr li'l-Kudâi", *al-Burhân* 3/1 (2019), 76-105; Bu konuda bir tez hazırlanmıştır. Bk. Altaş, *Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü*.

⁸ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn*, nşr. Mehdî Mahzûmî-İbrâhim es-Sâmerrâî (b.y.: Mektebetü'l-Hilâl, ts.), "hazf", 3/201; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), "hazf", 9/39.

kesmek”,⁹ “hafif tutmak”,¹⁰ “kısa tutmak, uzatmamak” gibi manalarda kullanılmaktadır.¹¹ Kelimenin mana yönüne bakıldığında; kesmek, kırmak ve devam ettirmemek kelimenin uygulama yönünü, ihtisar ise yapılma amacını ifade etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla hadis usulüne dair eserlerde “hazf” kelimesine yer veren ilk müellif Râmhürmüzî’dir (ö. 360/971). O mana ile rivayet konusunda insanların kıssaları anlatırken bazen takdim ve te’hir bazen hazf ve ilga bazen de ziyade ve noksanlaştırma yaptıklarından bahseder.¹² Kelime, metindeki bazı cümle ve ifadeleri düşürmek ya da özetlemek, ihtisar yapmak anlamına gelse gerektir. Hazf kelimesini kullanan bir diğer müellif İbnü’s-Salâh’tır (ö. 643/1245). O, muallak hadisi senedin ibtidasıdaki râvîlerden bir veya daha fazlasının peş peşe hazfedilmesi şeklinde tanımlamaktadır.¹³ Söz konusu alıntıda “hazf” kelimesinin râvîleri “düşürmek” ya da râvîleri zikretmeyi “kesmek”, “devam ettirmemek” manalarına geldiği ifade edilebilir.

4./10. asırda taşınması ve kullanımı zor, hacmi geniş kitapların muhtasar hale getirildiği ve bu esnada isnadların hazfedilerek yeniden kaleme alındığı görülmektedir.¹⁴ Hadis edebiyatında telif şeklinde yazılan eserlerde “isnad hazfi” tabirine bu dönemde rastlanılmaktadır. Nitekim Muhammed b. Abdullah el-Cevzakî (ö. 388/998) eserinde bu tabire “Bu, Buhârî ve Müslim’in sahihliği üzerine icmâ ettiği haberlerden meydana gelen, ilgili eserlerin metinleri zikredilip *sened tariklerinin çoğu hazfedilerek yazılan bir kitaptır.*” sözleriyle yer vermektedir.¹⁵ İlgili eserdeki sened tarikleri incelendiğinde “isnad hazfi” tabirinin; hadisin aktarımı esnasında metnin korunmakla beraber, senedindeki râvî ya da râvîlerden bir kısmının ya da çoğunun zikredilmemesi şeklinde anlaşılması mümkündür. Aslında isnaddaki râvî ya da râvîlerin zikredilmemesiyle ilgili ilk üç asırda inkıtâ üst başlığı altında münkatı’, mu’dal ve mürsel tabirlerinin kullanıldığı, 4./10. asırdan sonra muallak tabirinin de literatüre girdiği görülmektedir.¹⁶ O halde, araştırmanın sınırlarını da zorlamadan, sened zincirindeki inkıtâ olgusu ile isnad hazfi arasında bir ilişki olup olmadığının ortaya konması, isnad hazfi konusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

3. Sened Zincirinde İnkıtâ ve İsnad Hazfi İlişkisi

Hadis kavramlarının terim manalarına henüz kavuşmadığı ilk asırlarda “inkıtâ”, “senedi muttasıl olmayan her türlü rivayet.” anlamında kullanılmaktadır.¹⁷ Fakîhler yanında hicrî üçüncü asır ve sonrası usulcüler, “irsâl” tabirini senedi muttasıl olmayan hadis manasına kullanıp bunların hepsine “mürsel” demektedirler.¹⁸ İbnü’s-Salâh, hadis ehlinin mu’dal tabirini, etbâu’t-tabîînin doğrudan Hz. Peygamber’den aktardığı (irsâl ettiği) hadisler diye tarif ettiğini söylemekte ve İmâm Mâlik’in (ö. 179/795) “belâğ” sığısıyla yaptığı aktarımları örnek göstermektedir. Arkasından da fakîhlerin ve mütekaddimîn usulcülerinin senedsiz şekilde “kâle Resûlullah (s.a.v.)” sözlerinin mu’dal kabîlinden olduğunu söylemekte ve Hatîb el-Bağdâdî’nin (ö. 463/1071) başka kavlinde bunu mürsel diye isimlendirdiğini haber vermektedir.¹⁹

⁹ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Salât”, 163; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as, *es-Sünen*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Salât”, 88.

¹⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Ezân”, 96, 103; Müslim, *el-Câmi’u’s-şâhîh*, “Salât”, 158; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 126.

¹¹ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Salât”, 186; Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Câmi’u’t-Tirmizî*, nşr. Sâlih b. Abdulaziz (Riyad: Dâru’s-Selâm, 2000), “Salât”, 107.

¹² Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsil*, 547.

¹³ İbnü’s-Salâh Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî, *Muqaddimetü İbni’s-Şalâh*, nşr. Aişe Abdurrahman (Kâhire: Dâru’l-Meârif, 1990), 167.

¹⁴ Mehmet Efendioğlu, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/60.

¹⁵ Cevzakî, *Kitâbü’s-Şâhîh mine’l-ahbâr*, 3.

¹⁶ Muallak tabirini ilk defa kullanan Dârekutnî’dir (ö. 385/995). Bk. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Taghîku’t-ta’lîk*, nşr. Saîd Abdurrahman (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1405), 2/7.

¹⁷ Rifat Fevzî Abdulmuttalib, *Tevsîku’s-sünne fi’l-karni’s-şânî’l-hicrî* (Mısır: Mektebetü’l-Hanâncî, 1981), 243.

¹⁸ Muhaddislerden Ebû Zür’a (ö. 264/878), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Dârekutnî (ö. 385/995), bir görüşe göre Hatîb bu kanaattedir. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi’l-ilmî’r-rivâye*, nşr. Ebû Abdullah es-Sûrakî, İbrahim Hamdî el-Medenî (Medine: el-Mektebetü’l-İlmiyye, ts), 21; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî (Ahmed el-Acemî Haşiyesi ile Beraber)*, nşr. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 2016), 3/130, 131.

¹⁹ İbnü’s-Salâh, *Muqaddime*, 216-218.

Senedde inkıtâ meselesine dair ilk örneklerin, sahâbe döneminde mürsel hadislerle başladığı ifade edilmektedir.²⁰ Fitnenin ortaya çıkması sonrası isnadın öneminin artmasına rağmen tabiûn ve tebe-i tabiînden olan bazı râvîlerin, sözü Hz. Peygamber'e nispet etmek şeklinde mürsel türü rivayette buldukları anlaşılmaktadır.²¹ 2./8. asırda Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770),²² İmâm Mâlik,²³ Şeybânî (ö. 189/805) gibi muhaddisler eserlerinde mürsel hadisleri sıklıkla kullanmakta,²⁴ ayrıca "belâğ" siyâğıyla hadisi doğrudan Hz. Peygamber'e isnad ederek aktarımlarda bulunmaktadırlar.²⁵ Hadis sahasında görülen mürsel hadislerin; isnad kullanımının tam olarak gelişmemesi ve hadis rivayet usulü konusundaki kaidelerin ve kuralların henüz tam olarak yerleşmemesi, eserin hacmini genişletmeme düşüncesi, râvîlere duyulan güven vb. gerekçelerle kullanıldığı ifade edilmektedir.²⁶ Ayrıca söz konusu eserlerde mürsel hadis kullanımı, dönemin rivayet üslubuyla izah edilmektedir.²⁷ Seneddeki râvîlerin çoğu ya da tamamı zikredilmeden yapılan aktarımlar, bazı fıkıh, tarih ve filoloji sahasında yazılan eserlerde de görülmektedir.²⁸ Pek tabii diğer disiplinlerde hadis naklinde isnad kullanımına gösterilen hassasiyet ile muhaddislerin isnad kullanımındaki hassasiyeti birbirinden farklıdır. Bu da büyük oranda usul ve metot farklılığından kaynaklanmaktadır.²⁹ Sened merkezli rivayet geleneğinin devam ettiği bu evrede muhaddislerin, hadis uydurmanın önüne geçmek üzere isnad kullanma konusunda gerekli ikazları yaptıkları ve cerh-ta'dil ilminin temellerini attıkları görülmektedir.³⁰

İmâm Şafîî'nin sahîh hadisi, senedi muttasıl olan hadis şekilde tanımlaması sonrası,³¹ sened tenkidine önem verildiği, mürsel hadisin kabulü için yeni şartlar koşulduğu, cerh ve ta'dilin sistemli şekilde kullanıldığı ve Ehl-i Hadisin muttasıl senedli rivayetlerin nakline daha fazla ağırlık verdiğine dair yorumlar bulunmaktadır.³² Dönemin muhaddisleri arasında sahîh hadisin şartları ile "mürsel", "tedlîs" ve "muan'an" gibi hadislerin hüccet değerine dair aktüel tartışmalar, bu yorumu desteklemektedir.³³

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahâliki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, nşr. Muhammed Tahhân (Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403), 1/117.

²¹ Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. M. Abdulkadir Ata (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 7/172.

²² el-Câmi''de 282 bâb başlığı altında 1614 rivayetten birçoğu, mürsel ve münkatî içeriklidir. Bk. Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 35; Eserde az da olsa "beleğânî" sığasıyla doğrudan Hz. Peygamber'den aktarımlar mevcuttur. Bk. Ma'mer b. Râşid es-San'ânî, *el-Câmi' (Abdurrazzâk'ın el-Muşannef'inin Sonunda)*, nşr. Habîburrahman el-A'zamî (el-Mekteb'ü'l-İslâmî: Beirut, 1403), 11/141 (No. 20145); 11/198 (No. 20315); 11/250 (No. 20485).

²³ İbn Abdülber, Mâlik'in "beleğânî" ve kendisine göre "ani's-sikât" diye rivayet ettiği hadislerin sayısının altmış bir olduğunu, bunların dördü dışındaki diğerlerinin muttasıl olarak başka yerlerde bulunduğunu belirtmektedir. Bk. Ebû Ömer b. Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, nşr. Beşşâr Avvâd vd. (Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2017), 16/53-408; Zerkeşi, mürsel sayısının 222 olduğunu söyler. Bk. Bedrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdr ez-Zerkeşi, *en-Nüket 'alâ Mukaddîmeti İbni's-Şalâh*, nşr. Zeynülabidin b. Muhammed (Riyad: Edvâu's-Selef, 1998), 1/192. Bu konudaki değerlendirmeler için ayrıca bk. Kenan Oral, *Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 372-375.

²⁴ Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, el-Âşâr, nşr. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1395), 1/10, 40, 41, 56, 61, 319, 374, 434, 438, 593, 630; 2/14, 27, 37.

²⁵ Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis*, nşr. es-Seyyid Muazzam Hüseyin (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1977), 18.

²⁶ Polat'ın irsâle yol açan sebeplerle ilgili bak. Polat, *Mürsel Hadisler*, 78-82; ayrıca bk. Abdulmuttalib, *Tevşîku's-sünne*, 248, 249, 252-254.

²⁷ Bünyamin Erul, "Hicrî II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 35.

²⁸ Ebû Yûsuf, "Kitabın uzamasından korkmasa idim, sana hadisleri senedleriyle nakledirdim." demektedir. Bk. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm, *Kitâbü'r-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'i*, nşr. Ebû'l-Vefâ Efgânî (Kâhire: Lucnetu İhyâi'l-Ma'arifi'n-Numaniyye, 1938), 31; Şafîî, muttasıl olarak işittiği rivayetleri, kitabın hacmini uzatmamak için münkatî şeklinde yazdığını ifade eder. Bk. Muhammed b. İdrîs eş-Şafîî, *er-Risâle*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba'atü Mustafa Bâba el-Halebî, 1938), 401; Sezgin, Buhârî'den önce filologların bu metodu kullandığından bahseder. Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 136; Polat, *Mürsel Hadisler*, 57-59.

²⁹ Benzer yorumlar için bk. Polat, *Mürsel Hadisler*, 57-59.

³⁰ Yücel, *Hadis Tarihi*, 41-46.

³¹ Abdullah Çelik, *Hadis Usulü İlminin Doğuşu ve Gelişimi (Hicrî İlk Üç Asır)* (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 239.

³² Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları, Şeybânî Örneği* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 166.

³³ Müslim eserinin Mukaddime bölümünde "Mu'an an hadisle delil getiriminin sihhati..." diye başlayan bölümde muanan, mürsel ve müdelles hadislerle, râvînin haberi naklettiği kimseyle görüşmesinin (likânın) şart olup olmadığına değinir. Bk. Müslim, *el-Câmi' u's-şâhîh*, "Mukaddime", 6. Ebû Dâvûd'un mürsel hadisin delil değeri hakkındaki görüşleri için bk. Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fi vaşfi Sünenihî*, nşr. Muhammed Sabbağ (Beirut: Dâru'l-Arabiyye, ts.), 24, 25; Tirmizî'nin mürsel hadisin hüccet değeri ilgili değerlendirmeleri için bk. Tirmizî, *Câmi' u't-Tirmizî*, "İlel".

Erken dönem eserlerde de müstakil olarak konuya yer verildiği anlaşılmaktadır.³⁴ Bu doğrultuda 3./9. asırda yazılan *Sahîh* ve *Sünen* türü eserlerde, muttasıl senedli rivayet kullanımına daha fazla özen gösterildiği ifade edilmektedir.³⁵

Genel olarak 3./9. asırda 'ale'l-ebvâb usuliyile yazılan *Sahîh* ve *Sünen* türü kitaplarda üç bölüm bulunmaktadır. Bunlar hadislerin yer aldığı asıl bölüm, müellifin kendi fikhî görüşlerini ortaya koyduğu terâcim bölümü ve hadislerin başka tariklerine işaret edildiği mütâbaat bölümüdür. Bu üç bölümde de senedindeki bir veya daha fazla râvînin hazfedildiği bazı hadislerle rastlanır.³⁶ Senedde inkitâyâ sebep olan söz konusu hadisler için mürsel ya da mu'dal tabiri yerine daha sonraları "muallak" teriminin tercih edildiği gözlemlenmektedir.

Hadis ilminde ta'lik/muallak terimini ilk defa kullanan Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer ed-Dârekutnî'dir (ö. 385/995). Onu Muhammed b. Fetûh el-Humeydî (ö. 488/1095) takip eder.³⁷ Muallak tabiri ilk zamanları, senedin iptidasındaki râvîleden bir veya birden fazla râvînin peş peşe düşürüldüğü haberler için kullanılmaktadırlar.³⁸ Daha sonraları çerçevenin genişlediği ve senedin başından sonuna kadar hazfedildiği hadisler için de bu tabirin kullanıldığı görülmektedir.³⁹ Buhârî⁴⁰ (ö. 256/870), Müslim⁴¹ (ö. 261/875), Ebû Dâvûd⁴² (ö. 275/889) ve Tirmizî (ö. 279/892) eserlerinde râvîlerin çoğunun ya da tamamının hazfedildiği muallak türü hadislerle yer vermektedirler.⁴³ Muallak hadis kullanımının hicrî dördüncü asırda İbn Huzeyme (ö. 311/924) ile devam ettiği gözlenmektedir.⁴⁴

Polat, mürsel kelimesinin mutlak muttasıl olmayan hadisler anlamında, *Muvatta*, *Sahîh* ve *Sünen* türü eserlerde geçen mürsel, mu'adal ve muallak hadisler için mürsel kavramının kullanılabilirliğine dair değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁴⁵ Ancak mürsel hadis kullanımının Ehl-i Hadis cephesinde hicrî üçüncü asırda terk edilmeye başlandığı, muallak hadislerin bu dönmeden itibaren hadis edebiyatına dâhil olduğu gözlenmektedir. Bundan dolayı muallak haberleri özellikle muhaddislerin kullandığı şekli ile mürsel ve mu'adal haberlerin devamı gibi görmek hatalı olabilir. Zira İbn Hacer (ö. 852/1449), *Muvatta*'da mevsûl bulunmayan rivayetlerin çoğunun Mâlik'in bu şekilde işittiği rivayetler olduğunu,

³⁴ Ahmed b. Hârun el-Bardicî'nin (ö. 301/913) *Marifetü'l-Muttasil min'el-Hadîsi ve'l-Mürsel ve'l-Maktu ve Beyâni Turuki's-Sahîha* adlı eseri, bu konuyu ele alması açısından önemlidir. Bk. Osman Yağmur, *Hâkim en-Nisâbü'rî'nin Hadis Usûlü Anlayışı* (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2021), 29.

³⁵ Müslim'in *Sahîh*'inde yer alan mürsel rivayetler için bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/428-431; 3/170-172. *Sünen-i Erba'a*'da yer alan mürsel rivayetlere dair değerlendirme için bk. Sefa Yılmaz, *Sünen-i Erba'a'da Mürsel Hadîs* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 136.

³⁶ Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları* 26 (2016), 76-80.

³⁷ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 226; İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, 2/7.

³⁸ Buhârî'nin ta'likleri arasında senedin tamamının hazfedildiği mu'allak rivayetler de bulunmaktadır. Fakat Humeydî bu tür ta'liklere eserinde yer vermez. Süyûtî bu durumu; "Etrâf türünde eser yazanlar, eserlerinin konusu senedlerdeki ihtilafların açıklanması gibi hususlar olduğu için, bu tarz rivayetlere yer vermemişlerdir." sözleriyle tespit eder. Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/223.

³⁹ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 167, 227; İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik*, 2/7.

⁴⁰ İbn Hacer'in bu konudaki tespit ve değerlendirmeleri için bk. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethu'l-bârî*, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb. (Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380), 469; Günümüzde Buhârî nüshaları üzerine yapılan araştırmalarda daha farklı sayılara ulaşılmıştır. Bk. Albayrak, "Fuad Sezgin'in Buhârî'nin Kaynakları", 76-80.

⁴¹ Mustalahu'l-hadis kitapları Müslim'e ait on dört muallak hadisten bahsetmekte diler. Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/431; 3/177.

⁴² Buna dair değerlendirmeler için bk. Mehmet Dinçoğlu, *Ebû Dâvûd'un Sünen'i* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 398, 399.

⁴³ Buna dair değerlendirmeler için bk. Aziz Gökçe, *Sünen-i Tirmizî'nin Kaynakları* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 168, 170, 172.

⁴⁴ Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme, *eş-Sahîh*, nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979), 1/16, 109, 115, 118, 139, 181, 189, 190, 205, 207, 210, 316; 2/27, 48, 51, 59, 109, 243, 262, 292, 347; 3/7, 45, 65, 135, 136, 137-140, 142, 146, 212, 236, 246, 256, 333; 4/18, 60, 61, 84, 107; Eserde mu'allak hadislerin yer almasında kitabın muhtasar bir çalışma olmasının büyük etkisi vardır. Aslında şu an elimizde bulunan Şahîh'in, müellifin *Kitâbu'l-Kebîr* diye bilinen fakat günümüze kadar gelmeyen hadis ilimleri ve fikhî konulara muhtevî geniş hacimli çalışmasının muhtasarının muhtasarı olduğu düşünülmektedir. Bk. Mustafa İşıık, *İbn Huzeyme, Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998), 42, 72, 73.

⁴⁵ Polat, *Mürsel Hadisler*, 98-104.

Buhârî'nin ise muttasıl olarak duyduğu hadislerin isnadlarını, kendi iradesiyle hazfettiğini söylemektedir.⁴⁶

Son tahlilde mürsel ve muallak hadisler, senedindeki râvîlerin hazfedilmesi yönüyle benzerlik göstermektedir. Hatta muallak hadislerdeki isnad hazifleri, müellifin kendi tercihi olması yönüyle mürsel hadislerden ayrılmaktadır. Yine muhaddisler; eserlerinin hacmini kısa tutmak,⁴⁷ fikhî istinbatta bulunmak, tefsir, zühd ve edebiyat gibi birçok sahada istiḥâd getirmek,⁴⁸ daha öz bir ifadeyle tahfif ve tenvî' maksadıyla râvîlerin çoğunun ya da tamamının hazfedildiği türden muallak hadisleri kullanmaktadırlar.⁴⁹ Hicrî ikinci asırda diğer disiplinlerde görülmeye başlayan isnad haziflerine benzer kullanımların, eserin ana kısmında olmasa da muallak hadislerin bulunduğu bölümlerde görülmeye başladığı ifade edilebilir.⁵⁰

Hicrî dördüncü asır sonrası görülen isnad haziflerinin, üçüncü asırdan ayrı değerlendirilmesi daha isabetli gözükmektedir. Zira hicrî dördüncü asırda ilim dünyasında muhtasar eser yazma geleneği başladığı,⁵¹ bu dönemde "isnad hazfi" tabirinin diğer disiplinlerle beraber hadis edebiyatına girdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca hadis sahasında isnadları hazfedilerek kaleme alınan eserler, aslında daha önce muttasıl senedlerle yazılan geniş hacimli külliyyatlardan seçilmektedir. Yine muhtasar haldeki eser, asıl metnin içeriğini ve maksadını korumak suretiyle yapılmakta ve çoğu zaman onunla bir anlam ifade etmektedir. Diğer yandan hicrî dördüncü asırda bazı *Sahîh* türü eserlerde muallak hadis kullanımı devam etmektedir. Bu eserleri, muhtasar türü çalışmalardan ayrı tutmak ve onları hicrî üçüncü asırdaki muallak hadislerin kullanıldığı eserlerle beraber değerlendirmek kanaatimizce en doğru yol olsa gerektir.

4. 4./10. Asır Metinlerinde İsnad Hazfi Olgusu

Muhaddisler, 4./10. asır öncesinde temel hadis eserlerinin telifini tamamlamışlar, şifâhî rivayette bulunma geleneğini yavaş yavaş azaltmışlar ve ana hadis kitaplarının en az hatayla aktarılmasına çaba göstermişlerdir.⁵² 4./10. asırla beraber muhaddisler, hacimli eserler yerine kısa ve özlü metinler kaleme almışlar ve bu doğrultuda hadislerin senedlerini hazfetmişlerdir.⁵³ Hatîb, kendi döneminde bazı kimselerin geçmiş muhaddislerin râvî ve rivayet ilmüne eğilme, âlî isnada ulaşma, sünnetten hüküm istinbat etme, kabul açısından makbûl ve merdûd hadisi tespit etme gibi uğraşları terk ederek, mevcut hadis kitaplarını istinsah etmeye ve farklı kitapları tek kitapta cem etmeye yoğun mesai harcadıklarından bahsetmektedir.⁵⁴ Zehebî (ö. 748/1348), mütekaddimûn ile müteahhirûn arasındaki ayrımın hicrî 300'lü yılların başı olduğunu ifade etmektedir.⁵⁵ Bu dönemde sahîh olduğuna kanaat getirilen kitapların naklini elde etmeye ya da söz konusu kitaplar üzerinden yeni eserler meydana getirmeye başladığı gözlenmektedir.

⁴⁶ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî İbn Hacer el-Askalânî, *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Şalâh*, nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr (Medine: İmâdetü bahsî'l-ilmîyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyyi, 1984), 1/278.

⁴⁷ İbn Hacer, Buhârî'nin eserin hacmini genişletmemek için bâb başlıklarındaki hadislerin isnadını hazfettiğini söylemektedir. Bk İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, 17. Ebû Dâvûd, güzel olmayan isimlerin değiştirilmesiyle ilgili 14 mu'allak hadisi aynı başlıkta yer verdikten sonra "Kısaltmak gayesiyle senedlerini terk ettim" demektedir. Bk Ebû Dâvûd, "Edeb", 62. İbn Huzeyme, gündüzün nafilesinin iki rek'at olduğunu delillendirmek için yirmiden fazla hadisin senedlerini hazfederek aktarmaktadır. Bk. İbn Huzeyme, *eş-Şahîh*, 2/214-218.

⁴⁸ Nevevî'nin Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan muallak hadislerle dair değerlendirmeleri için Sezgin'in eserinden naklen bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 137, 138.

⁴⁹ Tahfif, müellifin eserin hacmini genişletmeme ve tekrardan kaçınma gayreti; tenvî' ise muhaddisin hadislerle dair istiḥâdî, istidlâlî, tefsirî vb. mahiyette getirdiği açıklamaları şeklinde ifade edilebilir. Bk. İbn Hacer, *Nüket*, 1/278; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 1/95.

⁵⁰ Yazılı kaynaklardan "kâle" vb. ibarelerle aktarım yapma yolunu çoğu zaman filologların nadiren de muhaddislerin seçtiğini, Buhârî'nin ise bu yöntemi muhaddislerden mi yoksa filologlardan mı aldığı konusunda net bir şey söylemenin mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 136, 137.

⁵¹ Altaş, *Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü*, 2, 3.

⁵² Mehmet Eren, *Hadis İliminde Rical Bilgisi ve Kaynakları* (İstanbul: İSAM, 2022), 39.

⁵³ Harun Özçelik, *Hadis Tarihi ve Usûlü*, ed. Kemal Sandıkçı - Selçuk Coşkun (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2018), 127-128; Ahmet Özel, "Tehzîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/325-326; Efendioğlu, "Muhtasar", 31/60-61.

⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 3.

⁵⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl* (Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 1/4.

Hadis tarihinde, nakil döneminin yaklaşık hicrî altıncı asırla başladığı, beşinci asrın ortalarından itibaren hadis rivayetinin sona erdiği, rivayet döneminde yazılan eserleri esas alarak kaleme alınan ilk eserin Begavî'nin *Meşâbih*'i olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca rivayet dönemiyle nakil dönemini ayırıştıran en önemli kıstasın da isnadın yaygın şekilde kullanılıp kullanılmadığı olduğu haber verilmektedir.⁵⁶ Rivayet devrinin ne zaman kapandığı ve nakil devrinin ne zaman başladığıyla ilgili net tarih vermenin zor olduğu, ilgili sürecin sosyal bir dönüşümü ifade ettiği ve sosyal dönüşümün de öyle bir anda gerçekleşmediğini ifade etmek gerekir.⁵⁷ Bu durumda hicrî dördüncü asırda isnad yaygın şekilde kullanılmakla birlikte isnadların hazfine doğru ilk denemelerin İbnü'l-Esîr'in de (ö. 606/1210) belirttiği gibi cem' türü kitaplarla başladığı ve bu eğilimin giderek ivme kazandığı anlaşılmaktadır.⁵⁸ 4./10. asır, hadis edebiyatında, cem', muhtasar ve etrâf türü eserlerin görülmeye başlandığı bir dönemdir. Söz konusu çalışmalarla beraber “isnad hazfi” tabirinin de hadis edebiyatına girdiği gözlenmektedir.

4.1. Cem Türü Çalışmalar

4./10. asırda isnad hazfinin görüldüğü en eski eserin, İbnü's-Seken'in yazdığı ve kaynaklarda *eş-Şihâhu'l-me'sûre 'an Resûlillâh, eş-Şahîhü'l-müntekâ* veya *es-Sünenü's-şihâhu'l-me'sûre 'an Resûlillâh* şeklinde geçen kitap olduğu haber verilmektedir.⁵⁹ Aslen Bağdatlı olan İbnü's-Seken, hocası Firebrî'den (ö. 320/932) bizzat Buhârî'nin *Sahih*'ini dinler ve eseri Mısır'a taşır. Yine İbnü's-Seken, İmâm Müslim'in öğrencisi İbnü's-Şarkî diye bilinen Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî (ö. 325/935) ile Ebû Dâvûd'un oğlu Abdullah'ın da talebesidir.⁶⁰ Hikâye edildiğine göre; bir kısım hadis ehli, hadislerin çoğaldığını ve bunlardan istifadenin zorlaştığını söyleyip, birisi çıksa da bunları özetleyen bir kitap yazsa deyince, İbnü's-Seken'in evinden *Sahîhayn* ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünen*'lerini çıkartıp, söz konusu eserlerin İslâm'ın kaynakları dediğini ve arkasından da eserini yazdığı haber verilmektedir.⁶¹ Takıyyüddîn Ali es-Sübkî (ö. 756/1355) müellifin *eş-Şihâhu'l-me'sûre 'an Resûlillâh* adında bir eser yazdığını, kitabında senedleri de hazfettiğini söylemektedir. Ayrıca Sübkî, İbnü's-Seken'in söz konusu eserinin mukaddimesine de yer verir. Buna göre İbnü's-Seken şöyle demektedir:

“Benden; haklarında eleştiri (ta'n) söz konusu bulunmayan belde ehli imamlarının sünnetlere dair naklettikleri ve benim de sahih gördüğüm hadisleri toplamamı (cem' etmemi) istedin... Senin bana sorduklarını cevaplamak üzere onu (eserimi), Müslümanların ahkâm konusunda ihtiyaç duyabilecekleri bölümlere (bâblar) tam olarak ayırdım. Sahîh hadislere ulaşmak için harekete geçenlerin ilki Buhârî'dir. Onu Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî takip etti. Ben onların eserlerini inceledim, naklettiklerini tefekkür ettim ve onların senin talep ettiğin konuda gayret gösterdiklerini gördüm. Bu kitabımda *mücmel* olarak rivayet etiklerim, sıhhati konusunda insanların (muhaddislerin) icmâ ettikleri şeylerdir. Kitabın ilgili bâbının dışında zikrettiklerim (hadisler) ise, isimlerini verdiğim imamların bireysel olarak tercih ettikleri (fikhî) görüşleridir...”⁶²

Mukaddimedede geçen “mücmel” ifadesi, ele alınan hadisin herhangi bir imama göre değil imamların çoğuna göre sahih olan şekilde yorumlanmaktadır.⁶³ Nitekim Sübkî bu konuda muallak bir sened ile gelen ve mücmel türde bulunan “Kim bana, bir ihtiyacından dolayı olmaksızın bizzat beni ziyaret

⁵⁶ Yücel, *Hadis Tarihi*, 127.

⁵⁷ Ali Yardım, *Hadis* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2014), 1/162.

⁵⁸ Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr. *Câmi' u'l-uşûl li-ehâdîsi'r-Resûl*, nşr. Abdülkâdir el-Arnaût (Şam: Mektebetü'l-Halvânî, 1969), 1/48.

⁵⁹ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, nşr. Muhammed el-Muntasır (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2000), 25, 26; Selahattin Polat, “İbnü's-Seken”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2000).

⁶⁰ İbnü's-Seken'in *el-Müntekâ eş-Şahîh* adlı eserinin şöhreti Mısır yanında Endülüs'e kadar ulaşmıştır. Fakat İslam coğrafyasının doğusunda bu eser pek tanınmamıştır. Zira Zehebî onun eserlerini görmediğini daha çok eserlerinin Mağrib coğrafyasında bilindiğini ifade etmektedir. Bak. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 16/117; *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Halil Me'mûn vd. (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 3/29, 100.

⁶¹ Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, nşr. Beşşâr Avvâd (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1980-1992), 1/167.

⁶² Takıyyüddîn Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Şifâ'u's-sekâm fi ziyâreti hayri'l-enâm* (Beirut: Lücnatü't-Türâsi'l-Arabiyye, 1951), 19.

⁶³ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/397-398.

kastıyla gelirse kıyamette şefaetim hak olur.” rivayetini örnek vermektedir.⁶⁴ Söz konusu hadis, mukaddimede belirtilen dört eserde de geçmemektedir. Bu durumda hadis, belde imamlarının naklettiği kendisinin de sahîh gördüğü türdendir. Muhammed el-İşbîlî'nin (ö. 575/1179) “Müellif zikri geçen dört eseri cem etti.” ifadesi müellifin, söz konusu dört eseri cem ettiği arkasından da bunları esas alarak başka hadislerle de yer verdiği şeklinde anlaşılabilir.⁶⁵ Nitekim Süyûtî (ö. 911/1505), “Sahîh hadisleri tasnif etmek üzere yazılan eserlerden biri de İbnü's-Seken'in kitabıdır.” diyerek bu duruma işaret etmektedir.⁶⁶ O halde kitap; zikri geçen dört eseri içermesiyle *cem*, başka sahîh hadislerle yer vermesiyle de *derleme* türü bir çalışmaya benzemektedir.

İbnü's-Seken'in kitabından alıntı yapan bazı eserlerde, söz konusu çalışmada senedi hazfedilen hadisler yanında muttasıl senedli haberlerin de var olduğunu düşündürecek bazı değerlendirmelere rastlanılmaktadır. Nitekim İbnü'l-Kattân (ö. 628/1231), İbnü's-Seken'in kitabını *es-Sünen* diye isimlendirmekte ve ondan muttasıl senedli bazı rivayetler aktarmaktadır.⁶⁷ Bundan hareketle İbnü's-Seken ve eseri üzerine bir risale yazan Abdulaziz eş-Şayi', eserdeki hadislerin senedlerinin hazfedildiğine dair Sübkî'nin görüşünün hatalı olduğunu söyler.⁶⁸ Ona göre bu durum ya Sübkî'nin elindeki nüshanın senedlerin hazfedildiği muhtasar nev'inden bir eser olmasıyla ya da İbnü's-Seken'in eserinde muallak hadislerin çok fazla yer alması ve Sübkî'nin de buna bakarak eser hakkında böyle bir zanna kapılmasıyla izah edilebileceğini ifade eder.⁶⁹ Bir başka ihtimal de müellifin cem ettiklerini mahfuz verip kendi ilave ettiklerinde senede yer vermesidir. İbnü's-Seken'in eseri günümüze kadar gelmediği için senedlerin hazfi konusunda net bir şey ifade etmek mümkün gözükmemektedir.⁷⁰ Lakin söz konusu çalışma; senedli eserlerden senedlerin hazfedildiği *cem* türü eserlere geçişte ara bir kitap olarak değerlendirilebilir.

Sahîh hadisleri içinde barındıran kitapları tek kitapta *cem etmek* üzere yazılan çalışmalar, ilk defa hicrî dördüncü asırda görülmektedir. Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) de ifade ettiği gibi özellikle Horasan bölgesindeki muhaddislerin *Sahîhayn*'ı merkeze alarak yeni çalışmalar yaptığı görülmektedir.⁷¹ Horasan'da yetişen Ebû Bekir el-Cevzakî'ye ait olan ve *el-Cem' beyne's-Şahîhayn, Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr* ya da *Müttefeku's-Şahîhayn* diye üç farklı şekilde kayıtlarda zikredilen kitap, söz konusu alanda yazılan ilk çalışmalardan birisidir.⁷² Eserin çeşitli yazmaları bulunmaktadır.⁷³ Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından Rabât Mahtutatü'l-Evkâf yazması ile Haleb Ahmediye Medrese'sindeki iki yazma esas alınarak gerçekleştirilen tahkikli neşri mevcuttur.⁷⁴ Müellif, kitabının mukaddimesinde eserini ve yazma gerekçesini şöyle ifade eder:

“Bu, Buhârî ve Müslim'in sahihliği üzerine icmâ ettiği haberlerden meydana gelen, ilgili eserlerin metinleri zikredilip *sened tariklerinin çoğu hazfedilerek* yazılan bir kitaptır. Bununla ezberlemek isteyenlere kolaylık, metni yazmada hafiflik, yolculukta ve mukim iken taşımada ve muhafazada pratiklik amaçlanmıştır. Her hadisin sonunda, bu iki müelliften birisinin rivayetinde tek kaldığı yerde

⁶⁴ Sübkî, *Şifâ'ü's-sekâm*, 20.

⁶⁵ Muhammed b. Hayr el-İşbîlî, *Fehresetü İbû'l-Hayr el-İşbîlî*, nşr. Muhammed Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009), 164.

⁶⁶ Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2/397-398.

⁶⁷ İbnü'l-Kattân Ali b. Muhammed, *Beyânü'l-vehm ve'l-ihâmî'l-vâkı'ayn fi kitâbi'l-Ahkâm*, nşr. Hüseyin Âyt Saîd (Riyad: Dâru't-Taybe, 1997), 2/223, 259, 429; 3/352.

⁶⁸ Şayi', *İbnü's-Seken*, 9.

⁶⁹ Şayi', *İbnü's-Seken*, 76-77.

⁷⁰ Polat, eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 624, vr. 28b-29a) ve 8./14. yüzyılda istinsah edildiği anlaşılan risâlenin muhtemelen bu eserden bir parça olduğu kanaatindedir. Bk. Selahattin Polat, “İbnü's-Seken”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2000), 21/202.

⁷¹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, nşr. Muhammed Râğıb et-Tabbâh (Haleb: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1932), 1/6.

⁷² M. Yaşar Kandemir, “el-Cem' beyne's-Şahîhayn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/136; Hayreddin ez-Zirikî, *el-A'lâm: Kâmusü terâcim* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 6/226; Muhakkikin notu için bk. Cevzakî, *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr*, 30-32.

⁷³ Yazma halinde bulunan bir nüsha; Rabât Mahtutatü'l-Evkâf 118 numarasıyla kayıtlı, Muhammed b. Muhammed b. Abdulaziz (ö. 581) tarafından istinsah edilen, toplam 280 varaktan müteşekkil ve 16 x 20 ebatlarındadır. Bk. Muhammed b. Abdillâh el-Cevzakî, *el-Cem' beyne's-Şahîhayn (A)* (Erişim 30 Nisan 2024). İkinci yazma ise Haleb Medresetü'l-Ahmediyye'de bulunmakadır ve 198 varaktan müteşekkildir. Bk. Muhammed b. Abdillâh el-Cevzakî, *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr (B)* (Erişim 29 Nisan 2024).

⁷⁴ Muhakkikin notu için bk. Cevzakî, *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr*, 30-32.

“eḥṛacahû fulan” diye kayıt tutulmuş, her ikisinin ortak tahrîc ettiği yerlerde ise bu kayıt terk edilmiştir.”⁷⁵

Bazı kaynaklarda eserin alfabetik ya da sahabî râvîsine göre yazılan müsned şeklinde olduğu ifade edilse de doğru olan, ‘ale’l-ebvâb tarzında yazıldığıdır.⁷⁶ Kitapta câmî türü eserlerde olduğu gibi itikâd, ibadet, muamelât, ahlak vb. konular yer almaktadır. Ali Hüseyin el-Bevvâb tarafından yapılan sayıma göre eserde 31 kitap başlığı ve 1948 hadis yer almaktadır. Yine Rabât’taki yazma nüsha esas alınarak hazırlanan ve Mektebetü’ş-Şamile’de yer alan sürümde ise eserde 38 kitap başlığı altında 1972 hadise yer verilmektedir.⁷⁷ Kitap başlıkları altında bazı ara başlıkların bulunduğu görülmektedir. Fakat ilgili başlıklardan bir kısmı, kitap ismiyle uyumlu değildir. Bu durumda bu başlıkların müstakil bir kitap ismi olması mümkündür. Bu durumda kitap sayısı zikredildiğinden daha fazla olabilir. Kitap isimleri ve sıralaması, Müslim’in *Sahîh*’i ile benzerlik göstermektedir. Eserde fikhî değerlendirmelere ise yer verilmemektedir. Müellif bölüm başlıklarında, Buhârî ya da Müslim’in ya da her ikisinin ortak olduğu metinlerden birisini seçmektedir. Fakat bu seçiminin neye göre olduğu belli değildir. Yer verilen hadislerin mana ve muhteva bakımından birbiriyle çoğu zaman uyumlu olduğu gözlenmektedir. Eserde hadislerin değişik varyantlarına kısmen yer verilse de tekrarlardan çoğu zaman kaçınılmaktadır.

Merfû içerikli rivayetler, genelde hem tâbîî ve hem de sahabî râvîsi ile bazen de sadece sahabî râvîsiyle nakledilmektedir. İfade edildiği gibi genelde hadisin son tarafında hadisin hangi eserde geçtiğine değinilmektedir. Eserdeki 1972 hadisten Buhârî’nin tek kaldığı hadis sayısı 67, Müslim’in 80, her ikisinin ortak olduğu hadis sayısı ise 1825’tir. Bu yönüyle eser müttefekun aleyh olan hadisleri derleyen ve bu konuda yazılan ilk kitaplardan birisi kabul edilebilir.

Yazma nüshaların bir kısmında müellifin bazen kitap başlıklarından hemen sonra bazen de bölüm içindeki hadisler arasında, Buhârî ve Müslim’in eserlerindeki tarikler dışında, müellifin kendisine ulaşan başka senedlerle gelen rivayetlere yer verdiği görülmektedir.⁷⁸ Eserde yaklaşık 170 tane bu tarzda haber yer almaktadır. İlgili kısımların *Şahîḥayn* üzerine yapılan bir nevi mustahrec olması mümkündür. Böylece söz konusu hadislerin başka isnadlarla da geldiği ifade edilmeye çalışılmaktadır. Eserdeki müstahreclerin yapılma gayesinin daha ziyade âlî isnadı ya da mühim bir fazlalığı belirtmek, hadisin farklı tariklerine işaret etmek,⁷⁹ hem Buhârî hem de Müslim’de bulunan ortak muhtevaya aynı metinde yer veren hadisleri bulmak⁸⁰ gibi gerekçeler⁸¹ olsa gerektir.⁸²

Müstahrec olduğu düşünülen bölümlerde kendisinden hadis aldığı hocaları arasında İbnü’ş-Şarkî, Ebû’l-Abbâs es-Değûlî (ö. 325/935), Mekkî b. Abdân (ö. 325/935) ve Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd (ö. 340) gibi İmâm Müslim’in talebeleri olan muhaddisler bulunmaktadır. Bu yönüyle hadislerin istihrâcında çoğu zaman Müslim’in eserinin esas alındığı gözlenmektedir. Senedlerin çoğunun hazfedilmesi, hem Buhârî hem de Müslim’de geçen müttefekun aleyh rivayetlere işaret edilmesi, müstahrec diye ifade edilen farklı isnadlara yer verilmesi ve tekrarlardan uzak durulması eserin en dikkat çeken yönleridir.

Cevzakî, rivayetlerin yayıldığı, senedlerin çeşitlendiği ve bir hadisin farklı isnadlarına ulaşılabilirdiği bir dönemde yaşamıştır. Özellikle hicrî dördüncü asırda *Şahîḥayn* üzerine müstahrec türü eser yazımı yoğunlaşmaya başlamıştır.⁸³ Kaynaklarda müellifin, Müslim’in *Sahîh*’i için yazdığı müstahreci dışında hem Buhârî hem de Müslim’in *Sahîhleri* üzerine *el-Müttefik* veya *el-Müttefikü’l-kebîr* adını taşıyan ve 25.480

⁷⁵ Cevzakî, *el-Cem’ beyne’ş-Şahîḥayn* (A), 2; Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (B), 2; Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr*, 3, 4.

⁷⁶ Kandemir ve Yücel eserin alfabetik şekilde veya sahabî ravilerine göre müsned tertibinde olduğu kanaatindedirler. Bk. Kandemir, “el-Cem’ beyne’ş-Şahîḥayn”, 7/282-283; Yücel, *Hadis Tarihi*, 131.

⁷⁷ Muhammed b. Abdillâh el-Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (C) (Erişim 06 Temmuz 2024).

⁷⁸ Cevzakî, *el-Cem’ beyne’ş-Şahîḥayn* (A); Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (B); Şamile sürümüne göre bk. Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (C).

⁷⁹ Müellif, abdestsiz namaz olmayacağıyla ilgili haberin farklı tariklerini bir arada barındıran bir isnada işaret eder. Bk. Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (B), 18.

⁸⁰ Cevzakî, *el-Cem’ beyne’ş-Şahîḥayn* (A), 2; Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (B), 2.

⁸¹ Cevzakî, *el-Cem’ beyne’ş-Şahîḥayn* (A), 2; Cevzakî, *Kitâbü’ş-Şahîḥ mine’l-ahbâr* (B), 2.

⁸² Müstahrec eser yazma gerekçeleri için bk. Süyûtî, *Tedribü’r-râvî*, 2/421-423.

⁸³ Kemal Sandıkçı, “Müstahrec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/111-112.

rivayetin muhtevi olduğu ifade edilen bir müstahrecinden bahsedilmektedir.⁸⁴ İbn Hacer, Buhârî'nin muallak türü hadislerinin muttasıl senedlerini göstermek üzere Cevzakî'nin *el-Cem ' beyne's-Şahîhayn* adlı kitabından ara ara alıntılar yapmaktadır Fakat söz konusu alıntılar, zikri geçen kitapta ya yer almamakta ya da senedsiz şekilde bulunmaktadır.⁸⁵ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), Cevzakî'nin *el-Muharrec beyne's-Şahîhayn* isimli bir eserinden bahsetmekte ve ondan bazı alıntılar yapmaktadır. Yine ilgili alıntılardan bir kısmı söz konusu kitapta bulunmamaktadır.⁸⁶ Bu durumda *el-Cem ' beyne's-Şahîhayn*'ın bu iki eserden farklı bir çalışma olması hatta müellifin daha önce yazdığı geniş hacimli bir çalışmanın muhtasarı olması mümkündür.

4.2. Muhtasar Türü Çalışmalar

4./10. asırda muhaddisler, daha önceki dönemlerde yazılan hacimli eserleri daha kullanışlı hale getirmek için muhtasar bir formata dönüştürmeye çalışmışlardır. Tunus'ta Fâtîmî hâkimiyetinde yaşayan Ali b. Muhammed el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Kitâbü'l-Mülahhış li-Müsnedi Muvatta* adlı kitabı bu tür çalışmalardan birisidir.⁸⁷ Kâbisî, tekrardan kaçınmak ve muhtasar bir kitap meydana getirmek için isnadlarda bazı kısaltmalar yapmaktadır. Muhtasara konu olan hadisler, *Muvatta*'da geçen muttasıl senedli rivayetlerdir. Buna göre o, önce İmam Mâlik'in *Muvatta*'da geçen hocalarının isimlerini mağrib alfabesine göre sıralamakta arkasından da zikri geçen hocaları kanalıyla nakledilen ve müşterek bir zincirle gelen metinleri aynı sened altında yer vererek aktarmaktadır. Bölümün başında veya sonunda her hocadan gelen hadis sayısını belirtmektedir. Örneğin Kâbisî, İmâm Mâlik'in, hocası Zührî'den rivayet ettiği toplam 85 hadisi nakletmektedir. Eserde bu şekilde İmâm Mâlik'in 80 hocasından toplam 519 ya da 520 muttasıl hadis yer almaktadır. Aslında eserde senedleri ihmal edilen bir hadis bulunmamakta sadece müşterek tarikler bir başlıkta cem edilmektedir. Kitapta usûl-i hadise dair uzun bir mukaddime yer almaktadır. Bu bölümde mürsel ve muan'an hadis, tedlîs, nesh ve manayla rivayet gibi konulara değinmektedir. Kendi nev'ine münhasır olan çalışmanın daha sonraları Endülüs çevrelerinde tanındığı ifade edilmektedir.⁸⁸ Aslında eser 'ale'r-ricâl tarzıyla ezberlemek isteyen kimseler için bazı faydalar sağlasa da, fıkıh bâblarına göre hazırlanan ve Medine ehlinin amelini yansıtan aslından yöntem ve içerik yönüyle epey uzaklaşmış durumdadır.

4.3. Etrâf Türü Çalışmalar

4./10. asırda muhaddislerin bir diğer uğraş alanı, kendilerince muteber gördükleri kitaplardaki hadislere hızlı bir şekilde ulaşmaya, tetkik etmeye ve hatırlamaya imkân veren *etrâf* türü eserler vücuda getirmektedir.⁸⁹ *Şahîhayn* üzerine Filistin'de Remle'nin önemli muhaddislerinden Halef el-Vâsîfî (ö. 401/1010) ve hayatının son dönemlerinde Bağdat'a yerleşen Ebû Mes'ûd İbrâhîm b. Muhammed ed-Dımaşkî'nin (ö. 401/1010-11) *Etrâfü's-Şahîhayn*'ı ile yine Bağdat'ın önemli muhaddislerden Berkânî'nin (ö. 425/1034) *el-Müsned*'inin, bu türün ilk örneklerinden olduğu kabul etmektedir.⁹⁰ Ömürlerinin çoğu 4./10. asırda geçen Vâsîfî ve Dımaşkî'nin, eserlerini alfabetik tertip ile sahâbî râvîsine göre müsned tarzında kaleme aldıkları görülmektedir.⁹¹ Her iki müellif de önce sahabe isimlerini alfabetik tertibe göre sıralamakta arkasından da her sahâbînin naklettiği hadise, hadisin geçtiği esere ve en son hadisin

⁸⁴ İbn Hacer eserin ismini *el-Müttefik* diye kayıtlar. Bk. İbn Hacer, *Nüket*, 1/298. Fihrist türü eserlerde ise eserin ismi veya *el-Müttefikü'l-kebir* diye geçmektedir. Bk. İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-muşannifin* (İstanbul: Vekâletü'l-me'ârif, 1951), 2/56.

⁸⁵ Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah b. Baz vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1379), 9/119; 13/417; İbn Hacer, *Taghliku't-tâ'lik*, 4/396.

⁸⁶ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî, *et-Tahkik fi ehâdîsi'l-hilâf*, nşr. Mesud Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1994), 2/123, 130, 138.

⁸⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kâbisî, *Kitâbü'l-Mülahhış li-Müsnedi Muvatta*, nşr. Ali İbrahim Mustafa (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008).

⁸⁸ Zülal Kılıç - Hayati Yılmaz, "Ebü'l-Hasen el-Kâbisî (ö. 403/1012) ve Kitâbü Mülahhüşü'l-Muvatta' İsimli Eserinin Mukaddimesinde Hadis Usûlü", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/47 (2023), 100-114.

⁸⁹ M. Yaşar Kandemir, "Etrâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 498.

⁹⁰ Muhammed b. Fetûh el-Humeydî, *el-Cem ' beyne's-Şahîhayn*, nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 1/77.

⁹¹ Kandemir, "Etrâf", 498-499.

senedine yer vermektedirler.⁹² Eserde isnad haziflerine rastlanamamaktadır. Bu yönüyle ilgili eserler, hem tertip yöntemi hem de içerik olarak Cevzakî'nin eserinden ayrılmaktadır.

Etrâf türü çalışmalarda isnad hazifleri ancak hicrî beşinci asırda görülmektedir. Endülüs'te doğan bilahare Bağdat'a yerleşen Humeydî, etrâf türü çalışmaların en güzel örneklerinden kabul edilen eserinin mukaddimesinde şunları ifade etmektedir:

“Bu durum (*Şahîhayn*'in en sahih olduğu görüşü) yerleşip genel kabul görünce, güneş ve ay yörüngesine kavuşunca, benim için iyi olana pratik şekilde ulaşmayı, hızlı bir şekilde tetkik ve ezberlememe imkân veren bir hazineden kolaylıkla istifade etmeyi, başkalarının da faydalanacağı bu kaynağı (insanlara) ulaştırmada bir nasip elde etmeyi ve bu yolla Mevlamın rızasını kazanmayı istedim... Bu iki kitaptakileri (rivayetleri), haberlerin bulunduğu metinlerinden ve eserlerin bulunduğu naslarından tecrit etmede Rabbimin yardım ve desteğini arzuladım. Zira tenkit konusunda uzman olan imamların cumhurundan gelen isnad zincirine bağlı kalınması sahih olmuştur... Çoğu zaman isnadları zikretmedim sadece sahâbeden nakleden tabiûnu ya da onlardan rivayet edip terâcim ile ilgili olan râvî/râvîleri zikrettim.”⁹³

Tasnif devri hadis metinlerinden daha pratik bir şekilde istifade etme ve bu maksatla da farklı tasarımlara sahip yeni eserler tertip etme bu dönemde muhaddislerin bir diğer uğraş alanıdır. Humeydî'nin eseri, *Şahîhayn*'ı pratik bir şekilde kullanmada kılavuz bir çalışmadır. Diğer yandan hicrî dördüncü asırda *Şahîhayn*'in otorite kazanma sürecine girdiği, beşinci asırda ise bazı müellifler tarafından bu durumun kanıksandığı anlaşılmaktadır. Yine İslam coğrafyasında *Şahîhayn*'in etkilerinin Horasan ile sınırlı kalmadığı Şam ve Bağdat bölgesi yanında Endülüs'e kadar uzandığı gözlenmektedir.

5. İsnad Hazfinin Sebepleri

İsnad hazifleri, genelde muhtasar bir eser meydana getirmek için yapılmaktadır. Dolayısıyla muhtasar eserlerin yazılma gerekçeleri çoğu zaman isnadları hafzetme gerekçeleri ile örtüşmektedir. Bu yönüyle bilgiye ulaşmada kolaylık, eseri ezberlenecek bir formata sokma, taşıma ve yazmada pratiklik, ilme rağbeti artırma vb. gerekçelerle muhtasar eserler yazıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁴

Cevzakî eserini yazma gerekçesini; “Bununla ezberlemek isteyenlere kolaylık, metni yazmada hafiflik, yolculukta ve mukim iken taşımada ve muhafazada pratiklik amaçlanmıştır.” sözleriyle özetlemektedir. Müellifin eseri yazma amacı, eserini bir ders kitabı formatına sokma çabası şeklinde değerlendirilebilir.

Cevzakî'nin doğduğu ve yaşadığı Nîsâbur şehri, hadis çalışmalarının yaygınlaştığı ve müesseseleştiği önemli ilim merkezlerinden birisidir. 4./10. asırda, Samaniler döneminde Nîsâbur'da örgün ve yaygın eğitim kurumları bulunmaktadır. Kaynaklarda Kercî, Ebû'l-Velîd, Ebû Ali, Merest ve Hemşazî medreselerinin Nîsâbur'da eğitim verdiği, şehirde hadis eğitimi için dârussünnelerin kurulduğu haber verilmektedir. Sandûkî'nin burada otuz yıl hadis dersleri verdiği, İbn Sem'an'ın da (ö. 382/992) bir dârussünne kurduğu ve müzakere meclisleri tertip edildiği kaynaklarda geçmektedir.⁹⁵ Yine Cevzakî'nin hocası ve kendisinden söz konusu eserinde nakilde bulunduğu Ahmed b. İshak es-Sıbgî'nin (ö. 342/952) bir dârussünnesinden bahsedilmektedir.⁹⁶ Bütün bunlardan hareketle söz konusu eserin çeşitli ilim meclislerinde okunmak, ezberlenmek ve müzakere edilmek üzere eğitim amaçlı yazıldığı aklı gelmektedir. Diğer yönden müellifin isnadları hafzetmesindeki amaç, isnadın otoritesini sarsmak da değildir. Zira bu dönemde hala isnadlı hadis metinleri yazılmakta ve isnad araştırmaları canlı bir

⁹² Suriye'de Mektebetü'l-Esedî'l-Vataniyye'nin Dârü'l-Kütübî'z-Zahiriye kısmında 1162 numarasıyla kayıtlı yazma, 227 varaktan müteşekkildir. Eserin sadece bir cildi mevcuttur. Bk. Halef el-Vâsıtî, *Etrâfî'ş-Şahîhayn* (Erişim 07 Temmuz 2024); Suriye'de Mektebetü'l-Esedî'l-Vataniyye'nin Dârü'l-Kütübî'z-Zahiriye kısmında 1164 numarasıyla kayıtlı yazma, 140 varaktan müteşekkildir. Eserin sadece dördüncü cildi mevcuttur. Bk. Ebû Mes'ûd İbrâhîm b. Muhammed ed-Dımaşkî, *el-Etrâf 'ale'ş-Şahîhayn* (Erişim 07 Temmuz 2024).

⁹³ Humeydî, *el-Cem' beyne'ş-Şahîhayn*, 1/74.

⁹⁴ Buna dair değerlendirmeler için bk. Altaş, *Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü*, 143-156.

⁹⁵ Şakir Gözütok, “İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (2010), 45-57.

⁹⁶ Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*, nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kâhire: Hicr li't-Tabba'a, 1413), 4/159.

şekilde sürdürülmektedir. Zaten müellifin de daha önce *Şahîhayn* üzerine yazdığı cem türü eserinde, hadislerin muttasıl senedlerine yer verdiği anlaşılmaktadır.

Fatimîler dönemi Mağrib coğrafyasının muhaddislerinden Kâbisî, fakîhlik ve muhaddislik yanında eğitim işleriyle de uğraşan çok yönlü bir âlimdir.⁹⁷ Müellif eserini, *Muvatta'* da geçen hadisleri kolay bir şekilde ezberlemek isteyen, hem fıkıh hem de hadis yönüyle büyük bir nasibe kavuşmayı arzu eden kimseler için yazdığını ifade etmektedir.⁹⁸ Bu durumda kitabın, öğrenme ilkelerini gözeterek tasarlandığı, hadis metinlerini kolay bir şekilde ezberletmek ve ilim meraklılarını hadis ve fıkıh öğrenmeye teşvik etmek için yazıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle müellifin Şia mezhebinin baskın olduğu bir coğrafyada muhtasar bir eser kaleme almasında, sadece ilmî amaçlar gözetmediği akla gelmektedir.

Hicrî 4./10. asırda başlayan isnad hazfi uygulaması 5./11. asırda Kudâî (ö. 454/1062) ile devam etmiştir. Fatimîler döneminde Mısır'da kadılık görevi yürüten Kudâî; kısa, özlü, ezberlenmesi kolay, ahlâkî öğütlere, mev'ize ve darb-ı mesellere değinen hadisleri seçmiş ve bunların senedlerini tamamen hafzederek ve hadisleri de alfabetik tertibe göre sıralayarak *Şihâbü'l-ahbâr* adlı eserini vücuda getirmiştir. Bir kültür hazinesi konumundaki eserin halk için yazıldığı ifade edilmektedir. Müellif aynı eserin senedli olan *el-Müsned* isimli eserini de ilim ehli için kaleme alarak bir şekilde senedlerin vaz geçilmez olduğunu ortaya koymuştur.⁹⁹ Eserin bir diğer ayrıcalıklı tarafı, Şia mezhebinin merkezi konumundaki Mısır'da yazılmasıdır. Çalışmanın senedlerden arındırılmış ve bir halk kitabı şeklinde tasnif edilmesinde, dönemin sosyal, siyasî, ilmî, fikrî ve ideolojik ortamının etkisi olsa gerektir.

Anlaşıldığı kadarıyla muhaddisler, 5./11. asırda da senedleri hafzedilen hadisleri yazmaya devam etmişlerdir. Onlar, İslam'ın geniş coğrafyalara yayıldığı, hadis çalışmalarının yaygınlaştığı ve müesseseleştiği bir dönemde, her kesimden insanın istifade edebileceği, taşınması, istinsahı ve ezberi kolay metinler kaleme almışlardır.¹⁰⁰ Böylece muhaddisler bir yandan Hz. Peygamber'in hadislerini geniş halk katmanlarına ulaştırmak için gayret göstermişler, diğer yandan Hz. Peygamber'in sünnetinin birleştirici gücünü ve sözlerinin otoritesini kullanarak Müslümanlar arasında görülen fikrî ve ideolojik ayrılıkları asgariye indirmek üzere çaba sarf etmişlerdir.

6. İsnad Hazfinin Hadisin Sıhhatine Tesiri

Senedinde inkıtâ bulunan mürsel ve muallak hadislerin mevsûkiyeti, öteden beri muhaddisler ve fakîhler arasında ihtilafıdır. Bu ihtilafın gerisinde büyük oranda mürsel ve muallak hadislerin tanımıyla ilgili var olan görüş ayrılıkları, hadisi aktaran kişilerin güvenilir olup olmaması ve değerlendirme yapan kimselerin mezhebî aidiyetleri büyük oranda etkili olmaktadır.¹⁰¹

İbn Mende (ö. 395/1005); Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin sahîh hadislere yer veren eserler yazdıklarından bahsetmektedir.¹⁰² Böylece o, 3./9. asır sonrası bazı eserlerin diğerlerinden daha fazla tanındığına işaret etmektedir. İbn Mende'den yarım asır önce İbnü's-Seken de söz konusu bu dört çalışmayı esas alarak kitabını yazdığını belirtmektedir.¹⁰³ Hatta Hâkim, *el-Müstedrek*'inde, sahihlik şartlarını *Şahîhayn*'da tahrîc edilen hadislerin isnad zincirlerinde aramaktadır.¹⁰⁴ Sahîh hadisleri içerdiği düşünülen hadis kitaplarının ve söz konusu eserlerde muhaddislerin koyduğu şartların, sahîh hadisin

⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/158.

⁹⁸ Kâbisî, *Kitâbü'l-Mülahşis*, 27.

⁹⁹ Çevirmenin giriş kısmındaki değerlendirmeleri için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Kudâî, *Hadîs Kıvılcımarı: Şihâbü'l-ahbâr Tercmesi*, çev. Ali Yardım (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007), 31 vd.

¹⁰⁰ Toprak, *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması*, 42.

¹⁰¹ Kâdî İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id fi şerhi Şahîh'i Müslim*, nşr. Yahya İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998), 1/167; İbnü's-Salâh, *Muqaddime*, 127, 226; Muhammed Zâhid Kevserî, *Fıkhü ehli'l-'Irâk ve hadîsihüm*, nşr. Abdülfettâh Ebû Guddê (Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1971), 11; Polat, *Mürsel Hadisler*, 105-108; Ahmet Yücel, *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi - Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014), 181; Yücel, *Hadîs Usûlü*, 199; Özşenel, *İlk Dönem Hadîs-Rey Tartışmaları*, 105-108.

¹⁰² Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya İbn Mende. *Şürûtü'l-e'imme Risâle fi beyâni fazli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi ehli'l-âşâr ve haqqâti's-sünen ev Şürûtü'l-e'imme*, nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Feryevâî (Riyad: Dâru'l-Müslim, 1414), 42, 71.

¹⁰³ İbn Hacer, *Nüket*, 1/482.

¹⁰⁴ Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*, nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 1/42.

tespitinde ölçü olabileceği yönündeki ilk düşüncelerin hicrî dördüncü asırda oluşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Humeydî'nin, sahîh olduğu konusunda üzerinde ittifak sağlanan hadis kitaplarının artık belli olduğu ve imamların ittifak ettiği sened zincirine bağlı kalınması gerektiği dair sözleri, yeni dönemde sahîh haberin tespiti için öngörülen şartları özetler durumdadır. Artık hadisin sıhhati için ölçü, râvî ve râvî zincirinin bulunduğu sened değil, sahîh hadisleri toplayan kitaplar ve onları yazan müelliflerin şartlarıdır.¹⁰⁵ Zira isnadları zikretmenin amacı hadisi belirleme ve sıhhatini tespit etmektir ki bu da daha önceki muhaddislerin uğraş alanıdır. Güvenilir olma şartı yeni dönemde, râvîden eserlere ve eser müellifinin şartlarına doğru kaymaktadır.

4./10. asırda hadis sahasındaki isnad haziflerinin kullanılış gayesi, daha önce muttasıl senedlerle nakledilerek yazılan eserlerin hem muhtasar bir hüviyet kazanması hem de daha kullanışlı hale gelmesi içindir. Sened hazfî yapılarak muhtasar eser yazma yöntemi sadece hadis sahasına has değildir. Bu durum tefsir, fıkıh, kelâm, filoloji, tarih, ahlâk vb. alanlarda da gözlenmektedir.¹⁰⁶ Hadis sahasındaki eserler ile diğerleri arasındaki en büyük fark, sahîh olan ile illetli olanı ayırmada gerekli hassasiyeti gösterip göstermemektir. Nitekim Nureddin Itr (ö. 2020) bu konuda şöyle demektedir:

“Rivayet tefsirinde zayıf haberlerin olmasının ikinci sebebi, isnadların hazfidir. Sahabe asrından itibaren insanlar isnadı soruyorlardı. Bundan dolayı rivayet türü tefsirde Hz. Peygamber'den veya sahabeden rivayette bulduklarında ancak isnadı ile rivayet ediyorlardı. Tabiûn asrından sonra tefsir yazan kimseler tefsir eserini isnadlı bir şekilde tedvin ettiler. Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 197/812) tefsirleri gibi. Onlardan sonra başka topluluklar da tefsir telif ettiler fakat onlar isnadları ihtisâr ettiler, sözleri söyleyenine nispet etmeyi ihmal ettiler, hadisin sıhhatini araştırmadılar, sahîh olan ile illetli olan karıştırdılar. Sonra kendisine bir sözün ulaştığı her kimse onu aslı olduğunu zannederek bir başkasına nakletti, belki de bu bütün sebeplerin en tehlikelidir. Çünkü isnadların hazfî, bu kitaplara bakan kimseyi onda gelen hepsinin sahîh olduğunu zanneder kıldı.”¹⁰⁷

Ali Osman Koçkuzu (ö. 2020), ihtisar çalışmalarının ortaya çıktığı asırlarda hadisten sened atılınca; tarih, edebiyat, şiir ve sîretin de kendiliğinden kaybolduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸ Bu tür eserlerdeki hadisler için *sıhhat tespiti* çalışmasının yapılması da mümkün değildir. Zira bu çalışmalarda, rivayetin sahîh olduğunu tespit için ölçü aldıkları râvî ve edâ sîgaları gibi öğeler yer almamaktadır.¹⁰⁹ Muhaddisler bu konuda da üzerlerine düşen görevi yerine getirmekte ve diğer disiplinlerde isnadları hafzedilerek yazılan hadislerin kaynağı ve sıhhatini ortaya koymak üzere tahrîc türü eseler kaleme almaktadırlar.

7. Sonuç

Senedde inkitâ olgusu sahâbe döneminde başlayan ve sonraki asırlarda devam eden bir vakıadır. Hicrî ilk iki asırda sened kullanımının yaygınlaşmasına dair çabalara rağmen, muttasıl senedli aktarımlar yanında mürsel hadislerin aktarımının devam ettiği anlaşılmaktadır. İlk iki hicrî asırda hadis eserlerindeki muttasıl olmayan sened kullanımını dönemin nakil geleneğiyle ilişkilendirmek gerekir. 3./9. asırda kullanılan muallak hadisler, İmâm Mâlik'in belâğ siyâğı ile naklettiği mürsel hadislerden

¹⁰⁵ M. Said Hatiboğlu, “Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3 (1997), 3-5; M. Emin Özafşar, “Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 287-292.

¹⁰⁶ Taberî (ö. 310/923), dönemindeki tarih yazarlarının muhaddislerin yöntemlerinden uzaklaştıklarından ve senedleri hafzederek kitaplar yazdıklarından yakınmakta ve eserinde tenkit edilen zayıf ve asılsız haberler hakkında açıklama yapma ihtiyacı hissetmektedir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967), 1/7, 8. İbn Abdürabbih (ö. 328/940) dil, edebiyat, sanat, ahlak vb. sahasında yazdığı eserinin önsözünde tahfif maksadıyla senedleri haz ettiğini söylemektedir. Bk. Ahmed b. Muhammed b. Abdurabbih, *el-İkdü'l-ferîd'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404), 1/5. Mâtürîdî (ö. 333/944), tefsir sahasında yazdığı eserini isnadları hafzederek kaleme almıştır. Bk. Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, nşr. Mecî Bâslum (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005). Beyhakî, Eş'arî kelamcı ve Şâfiî fakîhi Hüseyin b. Hasen el-Halîmî'nin (ö. 403/1012) kelâm, fıkıh ve ahlâk konularında senedleri hafzederek yazdığı *el-Minhâc* adlı eserini muttasıl senedleriyle tekrar yazdığını ifade eder. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, nşr. Abdulali Abulhamid, Ahmed Nedvî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003), 1/11.

¹⁰⁷ Nureddin Itr, *Ulûmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (Dimeşk: Mektebetü's-Sabâh, 1993), 77. Benzer şekilde bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi'ulûmi'l-Kur'ân* (Dimeşk: Mektebetü'r-Risale, 2008), 788.

¹⁰⁸ Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi* (İstanbul: Dergah Yayınları, 1983), 330.

¹⁰⁹ Yardım, *Hadis*, 2/121, 122.

mahiyet, amaç ve yöntem açısından farklıdır. Muallak hadislerdeki isnad haziflerinin müellifin iradesiyle gerçekleştiği, daha ziyade tahfif ve tenvi' amaçlı kullanıldığı ve eserin asıl bölümleri dışında terâcim ve mütabaat bölümlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu kullanım tarzı yöntem ve amaç açısından hicrî ikinci asırda hadis sahası dışındaki diğer disiplinlerde görülen isnad hazifleri ile benzerlik göstermektedir.

4./10. asırla beraber teşekkül eden cem' türü eserlerde, senedlerinden hazfedilen hadis metinleri görülmektedir. Söz konusu eserlerde; kısa, özlü ve kullanımı pratik bir eser oluşturma, bu arada bir önceki asırda teşekkül eden yazılı kaynakları bir sonraki asra taşıma ve hadis çalışmalarını geniş kesimlere ulaştırma amacının güdüldüğü anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde muhtasar eser yazma geleneğinin ilim dünyasında görülmeye başladığı, muhaddislerin de muhtasar türü eserler kaleme aldığı görülmektedir. İsnadları hazfederek eser yazan ilk müellifin İbnü's-Seken olduğu ifade edilse de son araştırmalarda eserde muttasıl senedli hadisler de bulunduğu yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Eserin muttasıl senedli eserlerden isnad hazfinin yapıldığı eserlere doğru geçişte ara çalışmalardan birisi olması muhtemeledir. Cevzakî, 'ale'l-ebvâb tarzı yazdığı eseri ile 4./10. asırda isnadları hazfeden müelliflerden birisidir. Bu dönemde bazı muhtasar türü eserlerde de isnad haziflerine rastlanılmaktadır. Söz konusu eserlerin genellikle sahîh olduğu düşünülen çalışmalar üzerine inşa edildiği, yazılma amacının isnadın otoritesini sarsmak olmadığı ve yazımında daha ziyade eğitsel amaçlar gözletildiği düşünülmektedir. Fakat araştırmamızda yer verilen mevcut örneklerin az olması ve bazılarının da günümüze kadar ulaşmaması, söz konusu çalışmalar hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapılmasını engellemektedir.

Hem inkitânın hem de senedlerdeki haziflerin hadis mevsihiyetine tesiri vardır. İlk iki asırda senedde görülen inkitâ, mürsel ve mu'dal özelinde, devrin hadis rivayet anlayışıyla ilişkilendirilir ve yadırganmaz. Mürsel hadis mevsihiyeti ise daha ziyade mürsilin sika olup olmamasıyla ölçülmektedir. Buhârî ve Müslim'in muallaklarını her ne kadar bazı hadis münekkittleri eleştirse de çoğu muhaddis tarafından makbûl görüldüğü anlaşılmaktadır. 4./10. asırda hadislerin sıhhati için konulan ölçünün isnaddan yavaş yavaş esere ve eseri yazan müellifin öngördüğü şartlara doğru kaydığı söylenebilir. Bu düşüncenin sonraki asırlarda eser ve yazar karizmasına doğru evirildiği görülmektedir. Diğer yandan hadis sahası dışındaki eserlerde de isnad hazfi görülmektedir. Bu tür çalışmalarda bulunan rivayetlerin sıhhatini tespit etmek mümkün de değildir. Muhaddisler, söz konusu kitaplara bakan ve oradaki rivayetlerin sahih olduğunu düşünenler için, gerekli ikazları yapmaktadırlar.

Araştırma sonunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

-Hicrî ikinci ve üçüncü asırda muhaddislerin, senedinde inkitâ olan mürsel, mu'dal ve muallak türü hadislerle çalışmalarında yer verdikleri,

-4./10. asır ve sonrasında birçok disiplinde muhtasar eser yazma geleneğinin başladığı, bu esnada "isnad hazfi" tabirinin hadis edebiyatına girdiği,

-4./10. asır ve sonrasında taşınması ve kullanımı pratik muhtasar türü eserlerin ilk örneklerinin hadis edebiyatında da yazılmaya başladığı, cem ve etrâf türü eserlerin buna öncülük ettiği,

-Cem ve etrâf türü eserlerin yazımında Buhârî ve Müslim'in *Sahihleri* yanında bölgesel olarak İmâm Mâlik'in *Muvaṭṭa'*sı ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin *Sünenleri* esas alındığı ve bu şekilde söz konusu hadis eserlerinin diğerlerine göre daha fazla ön plana çıktığı,

-Hadislerin sıhhatini tespit, çoğu zaman esas alınan sened merkezli yapının, eser ve müellif merkezli bir yapıya doğru kaydığı gözlenmektedir.

Finansman/ Grant Support

Yazar(lar) bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author(s) declared that this study has received no financial support.

Çıkar Çatışması/ Conflict of Interest

Yazar(lar) çıkar çatışması bildirmemiştir.

The authors have no conflict of interest to declare.

Kaynaklar

- Abdulmuttalib, Rifat Fevzî. *Tevsîku's-sünne fi'l-karnî's-şânî'l-hicri*. Mısır: Mektebetü'l-Hanâncî, 1981.
- Albayrak, Ali. "Fuad Sezgin'in Buhârî'nin Kaynakları Kitabı Üzerine Değerlendirmeler". *Usul İslam Araştırmaları* 26 (2016), 51-100.
- Altaş, İlhan. *Hadis Edebiyatında Muhtasar Türü: Tespiti ve Gelişim Süreci (Başlangıcından Hicri Onuncu Asra Kadar)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn. *Şu'abü'l-îmân*. nşr. Abdulali Abulhamid, Ahmed Nedvî. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Cevzakî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *el-Cem' beyne's-Şahîhayn (A)*. Erişim 30 Nisan 2024. <https://bukhari.islamweb.net/handle/1234/102>
- Cevzakî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr*. nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- Cevzakî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr (B)*. Erişim 29 Nisan 2024. https://www.alukah.net/manu/files/manuscript_4260/makhtotat.pdf
- Cevzakî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Kitâbü's-Şahîh mine'l-ahbâr (C)*. Erişim 06 Temmuz 2024. <https://shamela.ws/book/95>
- Çelik, Abdullah. *Hadis Usûlü İlminin Doğuşu ve Gelişimi (Hicri İlk Üç Asır)*. İstanbul: Divan Kitap, 2022.
- Dımaşkî, Ebû Mes'ûd İbrâhîm b. Muhammed. *el-Etrâf 'ale's-Şahîhayn*. Erişim 07 Temmuz 2024. <https://bukhari.islamweb.net/handle/1234/4828>
- Dinçoğlu, Mehmet. *Ebû Dâvûd'un Sünen'i*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Risâletü Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fi vaşfi Sünenihî*. nşr. Muhammed Sabbag. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 3. Basım, ts..
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *es-Sünen*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *el-İsnâd mine'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmî, 3. Basım, 1983.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb. *Kitâbü'r-Red 'alâ Siyeri'l-Evzâ'î*. nşr. Ebû'l-Vefâ Efgânî. Kâhire: Lucnetu İhyâi'l-Ma'arifi'n-Numaniyye, 1938.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/60-61. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Eren, Mehmet. *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*. İstanbul: İSAM, 3. Basım, 2022.
- Erul, Bünyamin. "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43/1 (2002), 27-61.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*. nşr. Mehdî Mahzûmî-İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Hilâl, ts..
- Gökçe, Aziz. *Sünen-i Tirmizî'nin Kaynakları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Gözütok, Şakir. "İslâm Medeniyetinin Öncü Eğitim Kurumları: Nişabur Medreseleri". *Türk Dünyası Araştırmaları* 185 (2010), 33-64.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-Şahîhayn*. nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.

- Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-ḥadîs*, nşr. es-Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1977.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Câmi' li-ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*. nşr. Muhammed Tahhân. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1403.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî. *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*. nşr. Ebû Abdullah es-Sûrakî, İbrahim Hamdî el-Medenî. Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts..
- Hatiboğlu, İbrahim. "Meşâbîhu's-sünne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/258-260. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Hatiboğlu, M. Said. "Müslüman Âlimlerin Buhârî ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 10/1-2-3 (1997), 1-14.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen*. nşr. Muhammed Râgıb et-Tabbâh. 4 Cilt. Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1932.
- Humeydî, Muhammed b. Fetûh. *el-Cem' beyne's-Şahîhayn*. nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.
- Işık, Mustafa. *İbn Huzeyme, Sahîh'i ve İbn Hibbân'ın Sahîh'i ile Mukayesesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Itr, Nureddin. *Ulûmu'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Dimeşk: Mektebetü's-Sabâh, 1993.
- İbn Abdülberr, Ebû Ömer en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. nşr. Beşşâr Avvâd vd.. 17 Cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân, 2017.
- İbn Abdürabbih, Ahmed b. Muhammed. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Şalâh*. nşr. Rebî' b. Hâdî Umeyr. 2 Cilt. Medine: İmâdetü bahsi'l-ilmiyyi bi'l-Câmiati'l-İslâmiyyi, 1984.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdullah b. Baz vd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1379.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Hedyü's-sârî mukaddimetü Fethu'l-bârî*. nşr. Muhibbüddin el-Hatîb. Mısır: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1380.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tağlîku't-talîk*. nşr. Saîd Abdurrahman. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk. *eş-Şahîh*. nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1979.
- İbn Jamil, Khairil Husaini. "Kıraatü fi Târîhi'l-İsnâd ve't-tecrîd: Kitâbu Şihâbu'l-Ahbâr li'l-Kudâî". *al-Burhân* 3/1 (2019), 76-105.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1. Basım, 1994.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahya. *Şürûtü'l-e'imme Risâle fi beyânî fazli (nakli)'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi ehli'l-âşâr ve ḥaḳîqati's-sünen ev Şürûtü'l-e'imme*. nşr. Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâî. Riyad: Dâru'l-Müslim, 1414.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *et-Tahkîk fi ehâdisi'l-hilâf*. nşr. Mesud Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- İbnü'l-Esîr, Mecdüddîn el-Mübârek b. Muhammed. *Câmi'u'l-uşûl li-ehâdisi'r-Resûl*. nşr. Abdülkâdir el-Arnaût. 11 Cilt. Şam: Mektebetü'l-Halvânî, 1969.

- İbnü'l-Kattân, Ali b. Muhammed el-Fâsî. *Beyânü'l-vehm ve'l-îhâmi'l-vâkı 'ayn fî kitâbi'l-Ahkâm*. nşr. Hüseyin Âyt Saîd. 6 Cilt. Riyad: Dâru't-Taybe, 1997.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân eş-Şehrezûrî. *Muqaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Aişe Abdurrahman. Kâhire: Dâru'l-Meârif, 1990.
- İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-muşannifin*. 2 Cilt. İstanbul: Vekâletü'l-me'ârif, 1951.
- İşbîlî, Muhammed b. Hayr. *Fehresetü İbü'l-Hayr el-İşbîlî*. nşr. Muhammed Beşşâr Avvâd. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 2009.
- Kâbisî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Kitâbü'l-Mülahhıs li-Müsnedi Muvatta*. nşr. Ali İbrahim Mustafa. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Kādî İyâz, İbn Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id fî şerhi Şahîh'i Müslim*. nşr. Yahya İsmail. 8 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Cem' beyne's - Şahîhayn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/282-283. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "Etrâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerreffe*. nşr. Muhammed el-Muntasır. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 6. Basım, 2000.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Fikhü ehli'l-İrâk ve hadîsühüm*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Kâhire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1971.
- Kılıç, Zülal - Yılmaz, Hayati. "Ebü'l-Hasen el-Kâbisî (ö. 403/1012) ve Kitâbü Mülahhısı'l-Muvatta' İsimli Eserinin Mukaddimesinde Hadis Usûlü". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/47 (2023), 89-120.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme. *Hadîs Kıvılcımarı: Şihâbu'l-ahbâr Tercmesi*. çev. Ali Yardım. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve es-San'ânî. *el-Câmi' (Abdurrazzâk'ın el-Muşannef'inin Sonunda)*. nşr. Habîburrahman el-A'zamî. 2 Cilt. el-Mektebü'l-İslâmî: Beyrut, 1403.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. nşr. Mecî Bâslum. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. nşr. Beşşâr Avvâd. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980-1992.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Oral, Kenan. *Muvatta'ın Oluşum Süreci Nüsha Farklılıkları ve Nedenleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özafşar, M. Emin. "Hadis İlminde Alan Evrilmesi". *İslâmiyât* 6/4 [İslami İlimler Sorunu özel sayısı] (2003), 105-120.
- Özafşar, M. Emin. "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in el-Câmiu's-Sahîh'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (1999), 287-356.
- Özçelik, Harun. *Hadis Tarihi ve Usûlü*. ed. Kemal Sandıkçı - Selçuk Coşkun. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2018.

- Özel, Ahmet. "Tehzîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/325-328. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları, Şeybânî Örneği*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Polat, Selahattin. "İbnü's-Seken". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/202, 203. TDV Yayınları, 2000.
- Polat, Selahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Ankara: TDV Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Râmhürmüzî, el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd. *el-Muḥaddisü'l-fâşıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. nşr. Muhammed Muhibbuddîn Ebû Zeyd. Kâhire: Dâru'z-Zehâir, 2016.
- Sâlih, Subhî. *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstılahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Beşinci., 1988.
- Sandıkçı, Kemal. "Müstahrec". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 111-112. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sezgin, M. Fuad. "Arab-İslâm İlminde İsnadın Ehemmiyeti". çev. Habil Nazlıgül. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 251-264.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Sübkî, Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfî. *Şifâ'ü's-sekâm fi ziyâreti ḥayri'l-enâm*. Beyrut: Lücnütü't-Türâsi'l-Arabiyye, 1951.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Ṭabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-kübrâ*. nşr. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Kâhire: Hicr lî't-Tabba'a, 2. Basım, 1413.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Tedrîbü'r-râvî fi şerḥi Takrîbi'n-Nevevî (Ahmed el-Acemî Haşiyesi ile Beraber)*. nşr. Muhammed Avvâme. 5 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2016.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Dimeşk: Mektebetü'r-Risale, 2008.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matba'atü Mustafa Bâba el-Halebî, 1938.
- Şâyi', Abdulaziz b. Abdullah b. Muhammed. *el-Hâfız İbnü's-Seken ve kitâbuhu es-Sünen*. Lübnan: Dâru'l-Mâlikiyye, 2016.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Âşâr*. nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1395.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târîḫü't-Ṭaberî*. nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mearif, 1967.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Câmi'u't-Tirmizî*. nşr. Sâlih b. Abdulaziz. Riyad: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2000.
- Toprak, Mehmet Sait. *Hadiste Derlemecilik Devrinin Başlaması ve Üşî'nin Nisâbü'l-Ahbâr'ı*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Vâsıtî, Halef. *Etrâfî's-Şahîḥayn*. Erişim 07 Temmuz 2024. <https://bukhari.islamweb.net/handle/1234/4827>
- Yağmur, Osman. *Hâkim en-Nisâbü'rî'nin Hadis Usûlü Anlayışı*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2021.
- Yardım, Ali. *Hadîs*. 2 Cilt. İstanbul: Damla Yayınevi, 2014.
- Yılmaz, Sefa. *Sünen-i Erba'a'da Mürsel Hadis*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.
- Yücel, Ahmet. *Hadîs İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi -Hicri İlk Üç Asır*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2014.

Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. ed. Ömer Faruk Akpınar. İstanbul: İFAV Yayınları, 58. Basım, 2021.

Yücel, Ahmet. *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 51. Basım, 2021.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl*. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1963.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-ḥuffâz*. nşr. Halil Me'mûn vd. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Zerkeşî, Bedrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdır. *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Şalâh*. nşr. Zeynülabidin b. Muhammed. 3 Cilt. Riyad: Edvâu's-Selef, 1998.

Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm: Kāmûsü terâcim*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.